

Тетяна Євстаф'єва
(Київ)

ТРАГЕДІЯ БАБИНОГО ЯРУ У 1941 – 1943 рр. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України)

Yevstafeva T. The tragedy of Babyn Yar 1941–1943 by the documents of Branch state archive of Security service of Ukraine.

The article, based on the documents of Branch state archive of Security service of Ukraine, is the attempt to restore the tragic events that took place in Babyn Yar during September 1941 – November 1943. Documents that had been inaccessible for the researchers until now (especially archival criminal file), gave the possibility to shed the light on important details, such as: course of events, cause of deeds, and attitude of Kyiv citizens toward the tragedy of Babyn Yar. The author analysed the documents of this tragedy without the separation of Jewish tragedy. Paying the last respect to all dead, we should remember, that the death of Jewish population was the part of the total tragedy, which all multinational people of Ukraine went through.

Бабин Яр.....Тут розстрілювали, тут спалювали трупи і тут про-сівали попіл.

Після Другої світової війни назва київського яру стала символом людської трагедії. Так історично склалося, що Бабин Яр і в Україні й у світі втілює значно більше, ніж географічна назва та одна з трагічних адрес масових розстрілів часів Другої світової війни. У літопису глобальної єврейської Катастрофи (Шоа), саме з цією київською місцевістю пов'язують початок Голокосту в Європі, хоча насправді хвиля розстрілів котилася до Києва від самого кордону.

Київ став першим великим містом, цілком «вільним від євреїв». Саме в Бабиному Ярі, розстріляли майже все єврейське населення міста. За переписом населення, який провела Київська міська управа, на

1 квітня 1942 р. у місті проживало 352 139 осіб, з них українців – 281 611, росіян – 50 263, поляків – 7 874, циганів – 40, євреїв – 20¹.

У період окупації міста німецькими військами з 19 вересня 1941 р. по 6 листопада 1943 р. стратили майже 200 тисяч осіб. Бабин Яр був місцем масових страт і поховань, він став величезною братською могилою, де тільки згідно з офіційними радянськими даними загинуло більше ста тисяч осіб – військовополонених, євреїв, циган, комуністів, підпільників, моряків Дніпровського загону Пінської військової флотилії, партизанів, націоналістів, заручників тощо.

Через шістдесят з лишком років досить важко встановити картину життя киян у дні фашистської окупації. Досліджувати, проблему трагедії Бабиного Яру надзвичайно складно. Досі не всі документи доступні дослідникам, а багато з них зникло безслідно, особливо це стосується Києва. Вже відомі факти і цифри дають не зовсім чітке уявлення про те, що пережив народ у страшній війні.

Офіційні документи і спогади свідків містять суперечливу інформацію. Тому висвітлення цієї проблеми в науковій літературі є неповним. Адже впродовж багатьох років, за невеликим винятком², проблема трагедії Бабиного Яру взагалі не порушувалася. Водночас, участі київської громади у роки Великої Вітчизняної війни присвячено десятки книг, статей, брошюр. Тільки з другої половини 1980-х – початку 1990-х років з'являються публікації, де обережно та поверхово висвітлюються окремі аспекти проблеми. І до нині в Україні ми маємо тільки невеликі за обсягом та змістом розвідки, статті та публікації. Серед них можна відзначити праці Ф.Левітаса і М.Шимановського³, В.Ю.Короля, В.І.Кучера, Г.П.Мигрина⁴, М.Коваля⁵, В.Тваринського⁶, в яких автори намагаються відтворити історичну правду про Бабин Яр. У збірнику документів та матеріалів «Бабин Яр: человек, власть, история»⁷ відображено історичну топографію та хронологію подій, що відбувалися на території Бабиного Яру в 1941 – 1943 рр. В узагальнюючій праці А.Круглова «Энциклопедия Холокоста»⁸ вміщено статистичні дані про кількість загиблих.

Із документальних збірань, які певною мірою торкаються теми, слід відзначити матеріали Державної Надзвичайної комісії, семитомне видання матеріалів Нюрнберзького процесу, збірку документів і матеріалів про знищення євреїв України, збірку документів «СС в действии», «Преступные цели – преступные средства», «Історія застерігає», «Київський процес», «Київ у дні нацистської навали»⁹.

Заслуговують на увагу книги ізраїльських істориків І. Арада¹⁰ та Ш. Спектора¹¹, збірка матеріалів німецького історика Е.Р.Віна¹² «Пам'яті Шоа Бабиного Яру», а також спорадичні, фрагментарні згад-

ки у працях та збірниках з проблематики Голокосту, перекладені з інших мов.

За сприяння Е.Р. Віна вийшли окремим виданням спогади Д.Будника і Я. Капера¹³, які врятувалися з Бабиного Яру. На думку автора, не можна залишити поза увагою й твори художньої літератури. Це, перш за все, роман – документ А. Кузнецова «Бабий Яр»¹⁴, який написаний на основі власних спогадів автора та свідченням очевидців. У 1994 р. письменником Ю. Петрашевичем у журналі «Київ»¹⁵ були надруковані спогади людей, які врятувалися з Бабиного Яру - Д. Проничевої, Г. Баташової та інших. Більшість з використаних спогадів записані зі слів свідків подій самими авторами і майже не редагувалися.

Водночас, у книзі кінорежисера і письменника О. Шлаєна «Бабий Яр»¹⁶, ряді видань Єврейської ради України, Фонду «Пам'ять Бабиного Яру» під редакцією І. Левітаса¹⁷ читачу пропонується власна версія бачення трагедії Бабиного Яру і має місце досить вільна інтерпретація фактів, не завжди прив'язана до наявних джерел, нерідко допускаються неточності, хоча автори і претендують на наукове висвітлення проблеми. І понині, незважаючи на значну кількість публікацій на цю тему, ми не знаємо всієї правди про цю трагедію.

Запропонована стаття – спроба реконструювати події, які відбувалися у Бабиному Яру з вересня 1941 р. по листопад 1943 р. на основі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Недоступні, з відомих причин, для дослідників документи (зокрема архівно-слідчі справи) дають можливість дізнатися про важливі нюанси перебігу, мотиви вчинків, ставлення людей до трагедії у Бабиному Яру. Необхідно зважати, що особи, причетні до масових розстрілів, намагалися приховати власну роль у подіях. У свідків розстрілів, які дивом врятувалися, в'язнів Сирецького концтабору не було мотивів спотворювати чи приховувати відомості. До того ж, свідчення давалися в межах проведення слідчих дій і свідків попередили про відповідальність за неправдиві свідчення. Але тут треба взяти до уваги неминучий фактор суб'єктивності: кожна людина бачила все по-своєму, робила висновки, співвідносячи це зі власним баченням подій.

Автор зробив спробу проаналізувати матеріали трагедії Бабиного Яру, не виокремлюючи при цьому трагедію єврейського населення. Віддаючи шану загиблим, слід пам'ятати, що загибель єврейського населення була частиною загальної трагедії, яку пережив увесь багатонаціональний народ України.

19 вересня 1941 р. у Київ увійшли війська 6-й німецької армії під командуванням генерал-фельдмаршала фон Рейхенау. Протягом 73

днів вони намагалися захопити місто. Уже з перших днів в місті нацисти почали розстрілювати військовополонених, у першу чергу, політпрацівників, комуністів та євреїв.

Іван Янович, який проживав у період окупації Києва по вул. Бабин Яр, 15 листопада 1943 р. розповідав: «Немцы вступили в город 19 сентября 1941 г., а 20 сентября 1941 г. они уже проводили группами, в основном советских военнопленных, на расстрел в Бабий Яр, расположенный от моего дома 800 – 1000 метрах. Лично я не смотрел как их расстреливали потому, что стояла охрана и близко не пускали, было только слышно крики людей и автоматные выстрелы. Таким образом с 20 сентября 1941 г. ежедневно немцы водили на расстрел сотни людей»¹⁸.

Про розстріл військовополонених у Бабиному Ярі у вересні 1941 р. свідчила Марія Луценко, яка прожила всю окупацію по вул. Мельникова, 9б: «Могу пояснить, что мне известно следующее, примерно в сентябре месяце 1941 г. я лично видела, когда немецкий карательный отряд вел группу пленных красноармейцев которые были раздеты, за русское кладбище (Лукьяновка). Сколько я не вела наблюдение, то уведенные туда больше не возвращались»¹⁹. Таким чином, відразу після окупації міста в Бабиному Ярі розстрілювали військовополонених, ймовірно політруків і комуністів. Відповідно до директиви Верховного Головнокомандування збройних сил Німеччини від 12 травня 1941 р. «Относительно обращения с ответственными политическими работниками и тому подобными лицами», вони підлягали знищенню: «Политические руководители в войсках не считаются пленными и должны уничтожаться самое позднее в транзитных лагерях. В тыл не эвакуируются»²⁰. Тоді ж у місті почали виловлювати і розстрілювати євреїв. Як свідчив художник Микола Прахов, який мешкав по вул. Горвиця²¹: «Я видел 23 или 25 сентября на Басейной улице с правой стороны, если идти от Крытого рынка на Бессарабку, за магазином зеркал лежали на тротуаре застреленные немцами два еврея и еврейка бедно одеты»²².

Після нападу на СРСР нацисти розпочали знищення євреїв України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії. Якщо в окупованих країнах Європи на початку Другої світової війни фашисти влаштовували єврейські квартали – гетто для поступового винищення їх жителів, то на радянській території євреїв знищували, в основному, шляхом масових розстрілів.

У липні 1941 р., передбачаючи швидку перемогу над СРСР, у нацистів з'явився сумнозвісний евфемізм «остаточне вирішення єврейського питання», тобто поголовне винищення єврейського народу.

Рейхсмаршал Г. Герінг, голова ради міністрів з оборони імперії, 31 липня 1941 р. направив шефу Головного управління імперської безпеки Р. Гейдріху директиву про розроблення заходів щодо “остаточно-го вирішення єврейського питання в Європі”.²³ Вперше радикальний метод “вирішення єврейського питання” був випробуваний у Києві. Масові знищення євреїв у перші тижні війни мали місце у Львові, Бердичеві, Кам’янець-Подільському, Житомирі та ін²⁴.

Для німецьких окупантів “проблема київських євреїв” відразу стала актуальною. Київ – одне з найбільших (після Москви і Ленінграда) міст Радянського Союзу за чисельністю населення. Четверту частину його населення складали євреї. За переписом 1939 р. у Києві проживало 846,7 тисяч жителів, у тому числі українців – 53,2%, євреїв – 25,5%, росіян – 16,5%²⁵.

Акція по знищенню єврейського населення була організована блискавично і фундаментально. 26 вересня 1941 р. відбулася нарада, на якій розглядалися заходи щодо ліквідації єврейського населення міста. Було визначене місце розстрілу – Бабин Яр, один з найбільших на території Києва ярів, довжиною понад 2,5 км, глибиною від 10 до 50 метрів, де можна було б розмістити тисячі трупів. До Бабиного Яру існували зручні підходи, поряд залізнична станція Лук’янівка – товарна, що давало можливість створити враження у приречених, що їх чекає переїзд на нове місце проживання. Був розроблений маршрут, визначено місце збору осіб єврейської національності, надруковано у друкарні 6-ї німецької армії і розклеєно по всьому місті більш як 2 тисяч листівок російською, українською і німецькою мовами з наказом про збір всього єврейського населення 29 вересня 1941 р. на розі вулиць Мельникова і Дехтярівської. Для проведення операції були виділені виконавці розстрілів, забезпечені необхідною зброєю, боєприпасами. Нацисти забезпечили надійне оточення великого району, що прилягав до Бабиного Яру. Були здійснені необхідні заходи для забезпечення транспортом і достатньою кількістю людей, які б збирали, сортували і вивезли з місця збору принесені жертвами цінності, гроші, речі, продукти. Підібрано місця їхнього збереження і забезпечена охорона.

Окупаційна влада свідомо дії поширювала дезінформацію про переселення євреїв. Офіційним приводом такої акції стали вибухи і пожежі в центрі міста, від яких постраждало 940 будинків, у тому числі і весь Хрещатик. В «Оперативному повідомленні по СРСР» № 97 від 28 вересня 1941 р., адресованому начальнику служби безпеки Рейху зазначалося: «Имеются пожары в центре города. Разрушены очень ценные здания... Взрывы продолжают. Возникают пожары... Доказано, что ведущая роль в этом принадлежит евреям. Здесь проживает

приблизительно 150 000 евреев... предприняты меры для установления численности еврейского населения в целом. Подготовлен план ликвидации по крайней мере 50 000 евреев»²⁶.

Не було б вибухів і пожеж, привід для винищування київських євреїв знайшовся б інший, їхня доля вирішувалась самою програмою нацистського «ендльозунга» (остаточного вирішення єврейського питання).

Для збереження таємності, айнзацкоманда і зондеркоманда отримували накази про операції по винищуванню «ворогів Рейху» усно. Для проведення операції було виділена айнзацкоманда 4-а під командуванням штандартенфюрера СС Пауля Блобеля²⁷, посилена 45-м (під командуванням майора поліції Бессера), 303-м (під командуванням майора поліції Ганнібала) поліцейськими батальйонами і загonom української допоміжної поліції. Майор поліції Ганнібал відмовився виконувати наказ. Його батальйон використовувався тільки для внутрішньої і зовнішньої охорони місця розстрілу та посиленого патрулювання міста. Відмовився брати участь у розстрілах також командир роти військ СС оберштурмфюрер СС Графхорст, яка придана оперативній групі «Ц». Його роту використали для охоронної служби в місті. Згодом у жовтні 1941 р. роту передали у склад дивізії СС «Вікінг»²⁸.

Вранці 29 вересня 1941 р. тисячі євреїв почали збиратися у вказаному наказом місці. До настання темряви німці встигли розстріляти тільки дві третини (біля 22-х тисяч осіб) з тих, хто прийшов. Інших приречених загнали на ніч у порожні гаражі на вул. Лагерній²⁹, а наступного дня, 30 вересня розстріляли. Потім німецькі сапери підірвали схили яру, щоб засипати тіла і змусили військовополонених вирівняти дно яру. З показань свідка М. Соколова, учасника засипання трупів у Бабиному Ярі: «В октябрі місяці 1941 г. с группой военнопленных 300 человек, под конвоем немецкой полиции я был доставлен на Сырец – Бабий Яр, для погребения трупов расстрелянных советских граждан. К моменту нашего прибытия, трупы расстрелянных в Бабьем Яру уже сверху были засыпаны землей, нас только заставили подровнять яму наравне с поверхностью грунта земли»³⁰.

Речі розстріляних зібрали та відвезли на склад, що знаходився на вул. Некрасівській, 4 у приміщення школи № 38³¹. «Не помню точно какого числа, – свідчив колишній поліцай української поліції О. Стасюк,³² – но это было примерно в начале октября 1941 года, в тот период, когда немцы расстреливали еврейское население в Бабьем Яру г. Киева, на второй день или возможно на первый, сейчас точно не помню, мы находились в школе на Подоле. Рано утром нас разбудили, вывели на улицу, построили и из нашей группы полицейских отобрали

по 20 человек на автомашину, посадили в две машины и повезли по направлению к Бабьему Яру. Когда привезли ближе к Бабьему Яру, – на одной из улиц, точно ее название сейчас не помню, нас высадили из машин и приказали нам там (находиться) до особого распоряжения. Мы постояли несколько минут, приехал немец с какими-то солдатами немецкими, где был и переводчик, и повел нас на то место, где отбирали у еврейского населения носильные вещи. Когда мы пришли на место, то увидели, что там большая площадь, где лежала масса вещей в беспорядке. Нас всех, полицейских, заставили все эти вещи носить в одно место и порядком складывать. Мы эту работу выполняли. Когда собрали вещи, то пришли грузовые автомашины. Нам приказали эти вещи грузить на автомашины, а когда нагруженные машины уходили с еврейскими вещами куда-то в город (точно не знаю), мы охраняли эти вещи, которые оставались еще не перевезенными»³³.

Керівництво айнзацкоманди доповіло у Берлін, що 29 і 30 вересня 1941 р. розстріляли 33 771 мирних жителів Києва, переважно євреїв. Зі звіту № 6 про діяльність айнзацгруп поліції безпеки на території СРСР за період з 1 по 30 жовтня 1941 р.: «Озлобление украинского населения против евреев чрезвычайно велико, так как их считают виновными в организации взрывов в Киеве. В них также видят доносчиков и агентов НКВД, которые вызвали террор в отношении украинского народа. В качестве ответных мер за поджоги в Киеве были арестованы все евреи и 29 и 30 сентября казнено в общей сложности 33 771 человек. Золото, ценные вещи и одежда конфискованы и переданы в распоряжение национал-социалистической организации для обеспечения «фольксдойче», а также частично коммунистическому³⁴ городскому самоуправлению для передачи нуждающемуся населению»³⁵.

Тоді ж, починаючи з 28 вересня 1941 р., розстріляли і біля трьох тисяч військовополонених і цивільних осіб єврейської національності. Вони, свідчив колишній в'язень Л. Островський, знаходилися у спеціальному відділенні табору для військовополонених на вул. Керосинній³⁶: «В лагере, по ул. Керосинной, я пробыл около 8 дней, сначала находился вместе с военнопленными разных национальностей – украинцы, русские и другие – всего около 8000 человек, а через два дня переведен в отделение этого же лагеря, в котором находилось около 3000 военнопленных и гражданских лиц – только еврейского населения. ...

С 28 сентября 1941 г. и до момента ухода из лагеря, всех находившихся в нем евреев в возрасте до 16 лет и свыше 35 лет ежедневно грузили на автомашины и вывозили из лагеря. Вскоре эти же машины возвращались обратно в лагерь без людей, а только с одеждой, которую складывали в отдельные помещения. Поэтому находившимся в

лагере стало известно, что всех вывозимых на автомашинах везут не на работу, как это сначала пытались объяснить немцы, а на расстрел. Позднее эти предположения подтвердились вновь поступавшими в лагерь лицами, которые заявляли, что всех евреев вывозили из лагеря в «Бабий яр» и там расстреливали»³⁷. Свідок М. Луценко теж вказує: «Хочу отметить, что еще до массовых расстрелов гражданского еврейского населения, 27 сентября 1941 г. гитлеровцы возили в Бабий Яр мужчин на грузовых открытых автомашинах и там их расстреливали. В тот день я находилась на территории еврейского кладбища и видела, как примерно десять автомашин делали по несколько ходок с людьми, но близко не подходила. Тех мужчин тогда возили в Бабий Яр со стороны улицы Семьи Хохловых по улице Дорогожицкой, но откуда именно их возили мне неизвестно»³⁸.

Табір на вул. Керосинній діяв до весни 1942 р. Тут знаходилися військовополонені, сюди збирали виловлених не тільки в Києві, але й інших місцях євреїв. З показань колишнього поліцейського С. Орлова: «При мне охранный батальон участия в массовых арестах не принимал. Только нам приходилось конвоировать арестованных евреев в общий лагерь военнопленных, который размещался на Керосинной улице. В этом лагере специально было отделение для евреев. Из этого лагеря немцы евреев выгоняли в Бабий Яр и расстреливали. Примерно 10 февраля 1942 года, из города Нежин в комендатуру города Киев привезли 10 евреев, то нас 10 человек полицейских и немцы отконвоировали в лагерь на Керосинной»³⁹.

У довідці від 19 січня 1943 р., складеній заступником Народного комісара державної безпеки СРСР А. Кобуловим для голови Надзвичайної Державної Комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників М. Шверника, вказувалося: «Особую жестокость оккупанты проявили в отношении евреев, уничтожив за время оккупации Киева все еврейское население города»⁴⁰.

Вбивство безневинних людей тільки за те, що вони належать до тієї чи іншої нації, стало одним зі найстрашніших і кривавих злочинів нацизму і своєрідним символом страждань мирного населення. Неправдоподібним є стислий термін підготовки і проведення небувалої за масштабами страти величезної кількості жителів, в основному жінок, старих і дітей. Це стало можливим тільки завдяки тому, що вся акція від початку до кінця була не тільки задумана, але і спланована, розрахована до деталей завчасно. Виникає питання: «Чому вони підкорилися наказу, чому пішли?» Але що їм залишалося робити – адже в наказі чітко говорилося: «Хто не підпорядкується цьому розпорядження буде

розстріляний»⁴¹. До того ж свою роль зіграла і дезінформація – багато хто вважав, що їх будуть переселяти.

Деяких змушували йти в Бабин Яр сусіди. За свідченням Т. Киселівської, що мешкала по вул. Червоноармійській, 142, їх сусід Д. Орехов, згодом співробітник залізничної поліції: «29 сентября 1941 г. совместно с дворником Боровиком собрали всех евреев живших в доме, в квартире Резника, и закрыли их там, а утром их выпустили и они ушли в Бабий Яр – это Винницкий, Луцкий, Резник, Кадик и другие, всего 12 человек»⁴². «Дружинин был крайне настроен против евреев, – показувала В. Кармен, яка мешкала по вул. Пушкінській, 31, – и принимал участие по выявлению еврейского населения во время массовых расстрелов евреев в 1941 г. Ко мне, как к жене еврея, Дружинин неоднократно заходил, подозревая меня, что я скрываю евреев»⁴³. За доносом Дружиніна, як свідчила М. Іванченко, що мешкала у тому ж будинку, у кв. 27, «была арестована еврейка с первой квартиры по фамилии Фельдман, которую немцы расстреляли, а вещи разграбили»⁴⁴. Ще один свідок, Е. Любарська, що теж мешкала по вул. Пушкінській, 31, кв. 5, розповідала: «... в 1941 г., когда немцы забирали евреев и расстреливали, Дружинин П.Д. вместе с Макаринским Владимиром и еще одним неизвестным мне человеком пришел ко мне на квартиру и забрал Горбачинского Эмунаила, еврея по национальности, проживавшего в моей квартире, которого отправили немецким властям, причем на мою просьбу не брать Горбачинского, как ни в чем не виновного человека и по своей старости не в состоянии принести какой-либо вред немцам, за что я давала ручательство, Дружинин П.Д. не послушал, заявив при этом, что они его Горбачинского забирают как взрывателя, т.е. человека который мог бы взрывать дома на Крещатике. С этого времени о судьбе Горбачинского ничего не известно»⁴⁵.

За доносом мешканця Києва І. Олексієнко у його квартирі були заарештовані євреї – жителі Богуслава, що прийшли з ним з полону, Бричков Борис Володимирович і його родич Межибовський Шулема Юхимович. Їх наступного дня розстріляли⁴⁶.

Після масових розстрілів у Києві ще залишалися тисячі євреїв, що не з'явилися на збірний пункт. Багато хто з них перебували у змішаних шлюбів і їх рятували неєврейські родичі. Хтось намагався сховатися за допомогою сусідів, знайомих, діставали документи на інше ім'я: «Находясь в городе Киеве, а также на территории Германии я жила под фамилией Омель Лариса, – свідчила Р. Гаммер. – Свое настоящее происхождение и свою фамилию Гаммер Раисы Лазаревны скрывала»⁴⁷. Родиною священника А. Глаголева було врятовано багато євреїв, яким виписували фіктивні документи про хрещення і перехову-

вали їх у церковному подвір'ї. Багато знаходилося людей, що допомагали євреям. Вони ризикували власним життям і безпекою родин, але це люди великої особистої сміливості і моральної мужності. Причому подвигом і героїзмом вони це не вважали, просто допомагали сусідам, знайомим, близьким, іноді зовсім незнайомим особам. Таких фактів дуже багато. Лікар М. Євтухова працювала у клініці на бульварі Шевченка, де з початком Великої Вітчизняної війни був організований госпіталь. Коли до міста увійшли німці, вони з медсестрою два дні переписували реєстраційний журнал, називаючи поранених хворими і ставлячи їм діагнози не зв'язані з пораненнями. Виписаних поранених розподіляли по родинам, для остаточного одужання. У її родині довгий час ховали її колегу, лікаря-єврейку Куперман: весь персонал лікарні по декілька місяців тримав її у себе в квартирі, рятуючи від розстрілу. Переходячи з родини в родину, вона дочекалася звільнення міста і ще довгий час працювала в клініці.

Із свідчень Е. Іскольської, до війни працювала головним лікарем туберкульозного диспансеру в Дарниці: «Я член ВКП(б), по національності єврейка. Во время немецкой оккупации я проживала на нелегальном положении. Будучи в Дарнице меня увидела мать Шумило, которая раньше вместе со мной работала и пригласила меня зайти к себе в дом. И Шумило Наташа и ее мать меня очень тепло встретили. Когда я собралась идти домой, Шумила сказала мне, что она достанет мне пропуск на проезд в Киев, через некоторое время Шумило принесла мне пропуск, благодаря которому я дошла до Киева»⁴⁸. Весь період окупації ховалися в місті і дивом врятувались з Бабиного Яру Д. Проничева⁴⁹, Є. Книш з донькою⁵⁰, Я. Екель⁵¹.

До 17 січня 1943 р. родини Савицьких і Ткаченко переховували військовополоненого, єврея І. Бродського⁵², поки його не видала знайома Шиманська. З показань І. Бродського 29 листопада 1943 р.: «Немцями я был задержан по предательству гражданки Шиманской, которая меня опознала и предала в руки фашистским палачам на улице Глубочице 17 января 1943 г. Откуда я был направлен в Подольскую полицию, где подвергся избиению, после чего меня этапировали в гестапо по ул. Короленко, 33.

В гестапо меня допрашивал муж Шиманской, которая меня предала. В гестапо я был подвергнут избиению, со стороны следователя Шиманского, после чего отправили в Сырецкий концлагерь, куда я прибыл в первых числах февраля 1943 г, где пробыл по 29 сентября 1943 г.»⁵³. За приховування І. Бродського П. Савицька з чоловіком В. Савицьким і Н. Ткаченко були заарештовані. Зі свідчень Н. Ткаченко: «В январе 1943 г. я была арестована гестапо. Меня обвинили в укрыва-

тельстве євреєв. Больше місяця я содержалась под стражей в гестапо в г. Києве, по ул. Короленко, а затем меня перевели в Сырецкий концлагерь, где я находилась до осени 1943 г.»⁵⁴.

Дехто з єврейських дітей перебували під вигаданими прізвищами в дитячих будинках. Так, у дитячому будинку № 1 по вул. Керосинній серед сотні малюків весь період окупації знаходилися Ліда і Вова Пронічеви⁵⁵ – діти акторки Київського лялькового театру – Д. Пронічевої, однієї з небагатьох, хто врятувався з Бабиного Яру. В екстремальних умовах війни в переважній більшості українське населення Києва зі співчуттям ставилося до долі євреїв.

Здійснивши свою криваву справу, німецька влада з перших днів продемонструвала методи управління окупованою територією. Привид Бабиного Яру вставав за плечима кожного киянина, незалежно від національності.

У “звільненому від євреїв” Києві життя краще не стало. За словами професора Київського Лісогосподарського інституту І. Житова: «За справою с євреями, примерно місяця через два-три последовала такая же расправа с цыганами. То есть два народа были «освобождены» ото всего, в том числе и от жизни. Среди населения г. Києва, достаточно уяснившего себе соседство освободителей, после этих событий сложилась поговорка: «немцам гут, євреям капут, цыганам тоже, украинцам позже»⁵⁶.

У місті був встановлений надзвичайний стан, строго регламентувалося життя людей. Не дозволялося без спеціальних перепусток виходити за межі міста, заборонено надавати притулок людям, які не живуть у даній місцевості, слухати радіо, тримати голубів. Щоб залякати населення, розклеювали в місті різні накази, об’яви, за невиконання яких загрожували розстрілом. Комендант міста К. Ебергард⁵⁷ наказав опублікувати ряд оголошень про розстріл заручників “за акти саботажу”: 22 жовтня 1941 р. розстріляли 100 заручників, 2 листопада 1941 р. – 300 заручників, 29 листопада 1941 р. – 400 заручників. В оголошеннях вказувалося, що «кожен житель Києва є відповідальним за кожен акт саботажу» і попереджались, що за кожен новий випадок чи підпалу, чи то саботажу буде розстріляно значно більшу кількість жителів міста. Більшість заручників, які згадувалися у наказах Ебергарда, були розстріляні в Бабиному Яру.

Друкувалися оголошення, що обіцяли винагороду за виявлення “саботажників”. У газеті «Українське слово» від 4 грудня 1941 р. було опубліковано таке оголошення: «За повідомлення, що спричинять за собою арешт комуністів, партизанів і інших саботажників, відтепер буде виплачуватися премія до 1000 карбованців. За бажанням, премія в

цілому чи частково, може бути замінена товарами, необхідними для життєвих потреб»⁵⁸.

Згідно наказу окупаційної влади чоловіки у віці від 15 до 60 років (працездатне населення) зобов'язане було зареєструватися на біржі праці. На початку жовтня 1941 р. з'явився наказ про обов'язкову реєстрацію усіх членів ВКП(б), працівників НКВД, комсомольців. Двірники і керуючі будинками, згідно наказу коменданта української поліції Орлика⁵⁹, зобов'язувалися повідомляти протягом 24-х годин про євреїв, працівників НКВД і членів ВКП(б), які мешкали у їх будинках.

На початку жовтня 1941 р. нацисти організували масову облаву на євреїв, яким пощастило уникнути розстрілу в Бабиному Ярі, комуністів, працівників радянських органів. Більшість з них розстріляли у Бабиному Яру. Про розстріли на початку жовтня свідчила Я. Чернякова⁶⁰: «Примерно 3 или 4 октября 1941 г., но в какой из этих дней уже точно не помню, я шла от Лукьяновского кладбища по улице Дорогожицкой в сторону нынешней улицы Д. Коротченко⁶¹. На пересечении этих улиц был вырыт противотанковый ров, а перед ним была небольшая ровная площадка. Пройдя метров 40–50 за ров я услышала шум моторов приближающегося автомобильного транспорта и остановилась. Возле меня остановилось еще несколько незнакомых мне женщин и стариков. С указанного расстояния было хорошо видно как со стороны пересечения улиц Мельника⁶² и Семьи Хохловых (бывшая ул. Кагатная) по улице Дорогожицкой к площадке у рва двигались открытые грузовые автомашины, груженные людьми. Первой к площадке подъехала пятитонная автомашина, в кузове которой вплотную набито человек 80 мирных граждан. Все они стояли плотно прижатые друг к другу. На небольшом интервале к площадке двигалось еще 5 или 6 открытых грузовых машин, в которых сидело примерно по 40–50 человек. В основном везли мужчин пожилого, среднего возрастов и совсем юношей. Лишь на первой автомашине была одна женщина. Кто-то из стоявших рядом со мной женщин или стариков говорили, что это гитлеровцы вылавливают по городу скрывающихся евреев, советских активистов и военнопленных. Когда первая автомашина подошла к площадке, то гитлеровцы стали сгонять на землю по 4–5 человек, раздевать их до нижнего белья и нанеся несколько ударов палками подгоняли к окраине рва, где этих граждан расстреливали стоявшие в шеренге автоматчики»⁶³.

Це могли бути й ув'язнені з табору на Керосинній, про які розповідав Л. Островський. Це могли бути комуністи і працівники радянських органів. Справа в тому, що наприкінці вересня – на початку жовтня до Києва повернулося багато працівників міських, обласних і рес-

публіканських партійних, комсомольських і радянських організацій, що не змогли вийти з оточення під час відходу частин Червоної Армії. «Примерно в октябрі 1941 г. я зустріла шофера секретаря горкома партії Шамрила Т.М., – свідчила Є. Логінова,⁶⁴ – фамилии шофера не помню. Я, спросила у него давно ли он в Киеве и что слышно в отношении наших. Он мне сказал, что сейчас в комендатуре регистрируется как военнопленный Николай Сизоненко, который до войны был секретарем обкома комсомола. ...19 октября 1941 г. Неля Складар встретила на базаре только, что вернувшегося из лагеря военнопленных⁶⁵ с Керосинной улицы зам. председателя Киевского облисполкома Бердник Петра Тимофеевича»⁶⁶.

Саме в цей період проходять масові арешти комуністів, працівників радянських органів, тих хто зареєструвався і тих, кого виказали. Зі свідчень на Київському процесі⁶⁷ Д. Руденко: «29 сентября 1941 р. я была арестована немецкой полицией, как член ВКП(б) и доставлена в гестапо, которое находилось по ул. Мельникова № 9»⁶⁸.

«Находясь на службе в украинской полиции г. Киева, – показывав на допиті М. Фокін, – занимался предательской деятельностью, по заданию украинского националиста начальника следственного отдела Гордон, в октябре месяце 1941 г. написал письменный донос и передал лично самому Гордону на членов ВКП(б): Попова Михаила Васильевича, Боброва – имя и отчество не помню и Клейберга Владимира Вильгельмовича. В заявлении я писал, что Попов, Бобров и Клейберг являются членами ВКП(б), остались в Киеве, не эвакуировались и просил проверить с какой целью они остались в Киеве, имея в виду, что они были оставлены советскими органами со специальным заданием»⁶⁹.

За свідченням А. Макаринської, що мешкала по вул. Пушкінській і працювала дворником, у жовтні 1941 р. заарештували всіх комуністів їх будинку: «Мне известно, что все коммунисты – Пономаренко Семен, Краевский Иван, Бесперова, советская активистка Миронова Ю.И., проживавшие в доме № 31 по Пушкинской улице были действительно арестованы органами гестапо и после ареста никто из них не вернулся»⁷⁰.

Розстріляли і пацієнтів психоневрологічної лікарні ім. Павлова. 14 жовтня 1941 р. – 308 пацієнтів-євреїв, 7 січня, 27 березня і 17 жовтня 1942 р. – всіх інших. Їхні тіла теж поховані у Бабиному яру. Зі свідчень головного лікаря М. Танцюры: «Когда немцы вступили в Киев, в психбольнице находилось 1500 психбольных. Наркомздрав, в связи с сложившейся обстановкой не смог эвакуировать такого большого количества больных, не успел эвакуироваться и персонал, и я, как главный врач этой больницы, со всем персоналом остался в Киеве... В сре-

дних числах октябрю 1941 г. в больницу прибыли гестаповцы с приказом эвакуировать всех психбольных евреев в Винницу, где якобы должно было открыться отделение больницы для евреев... Немцы заходили в отделение, выталкивали психически больных, предварительно раздев с них верхнюю одежду, толкали их на крыльцо. С крыльца они падали, их поднимали и выталкивали в шеренгу. Больные не знали куда идут. Это ведь были психически больные, они не понимали в чем дело, некоторые смеялись, другие стали танцевать, некоторые подходили к цепи и получали за это по спине палками. Если они шли медленно, солдаты били их по спине и они падали, их поднимали, они снова шли. Больные проходили через строй в лес, где были вырыты ямы, в них стреляли и они падали в эти ямы.

Таким образом, немцами было уничтожено 308 человек психически больных евреев... но на этом не кончилось»⁷¹. Решту хворих вбили за допомогою т.зв. «душогубки»⁷². «Машина подъехала к отделению, в нее вталкивали психически больных, машина закрывалась, включался какой-то мотор и больные погибали»⁷³. «За весь период оккупации немецкими войсками г. Киева ими было расстреляно и умерщвлено более 800 человек душевнобольных»⁷⁴.

Перші звістки про масові страти розповсюджувалися вже у листопаді 1941 р. Польськими підпільниками зі Львова 13 листопада 1941 р. було відправлено радіограму на адресу польського уряду у Лондоні про масові вбивства євреїв у Києві. Називалася і кількість вбитих євреїв – 35 тисяч.

26 листопада 1941 р. у газеті «Красная звезда» надрукували нарис спецкора на Південно-Західному фронті майора П. Степаненко про події у Києві і розстріли у Бабиному Яру.

6 січня 1942 р. у ноті Народного комісара іноземних справ В. Молотова, адресованій урядам, з якими СРСР мав дипломатичні відносини, зазначалося: «Страшная резня погромы были учинены немецкими захватчиками в украинской столице Киеве. За несколько дней немецкие бандиты убили и расстреляли 52 тысячи мужчин, женщин, стариков и детей, безжалостно расправляясь со всеми украинцами, русскими, евреями, чем-либо проявившими свою преданность советской власти»⁷⁵.

Про розстріли у Бабиному Ярі знали не лише організатори та виконавці. «Когда я в 1941 г. прибыл в Киев, – свідчив на допиті 25 грудня 1945 р. генерал-лейтенант П. Шеєр, – всюду говорили, что вскоре после занятия Украины были расстреляны большие массы украинцев и евреев во всех больших населенных пунктах, между прочим, в Ровно, Киеве и Житомире. Эти расстрелы были произведены

СД по приказу Гимmlера и расстрелянные погребены в общих могилах. Число не называлось, но должны были быть массовые расстрелы. Официально об этом нельзя было узнать»⁷⁶.

Зі свідчень унтерштурмфюрера СС В. Ебелінга, заступника начальника поліції безпеки і СД м. Києва: «Об этом расстреле мне рассказал Губер⁷⁷ в одном из казино г. Киева в ноябре 1942 г., т.е. месяц спустя после моего приезда в Киев для работы в карательных органах гестапо⁷⁸. Губер был первым из команды СС оберфюрера Эрлингера⁷⁹, прибывшего в Киев. Он мне объяснил, что по приказу рейхсфюрера Гимmlера сейчас же после занятия Киева, все евреи должны быть расстреляны. Все евреи были назначены в Бабий Яр для работы, а позже в ущельях и ямах этой части города были все похоронены. Число расстрелянных евреев доходило до 35-40 000 человек»⁸⁰.

Про масові розстріли на окупованих територіях знали і у Німеччині. Як свідчив на допиті 16 червня 1945 р. фельдфебель В. Геллерфорт: «Под командованием главного штурмфюрера СС капитана доктора Ондерка нас направили в Киев⁸¹. В Киев мы приехали и поступили в распоряжение начальника полиции безопасности и службы безопасности на Украине доктора Томаса⁸².

Доктор Ондерка получил подробную установку о методах работы в России, о которых он нам затем устно рассказал. Дело заключалось в том, чтобы как можно беспощаднее истреблять партизан и коммунистов. Мертвый противник нам больше вредить не будет. Хотя я еще раньше, в Дюссельдорфе, от товарищей, которые возвратились из России домой в отпуск, слышал о массовых расстрелах в России, но правильную картину я получил только в Киеве. Один старший шарфюрер СС по фамилии Гольцхойзер или Гольцдерфер рассказывал мне о расстрелах и убийстве 55–60 тысяч евреев и коммунистов Киевской области, при которых он сам присутствовал. Часть из них была расстреляна, а часть – погибла в душегубках. Он был шофером на такой душегубке и на родине этот старший шарфюрер служил в гестапо в г. Мюнхен»⁸³.

Удень на вулицях перевіряли документи. Ті, в кого їх не було, і просто підозрілі заарештовувалися. Деяких після встановлення особи відпускали, деяким пропонували співробітництво і, одержавши їх згоду, випускали на волю, відправляли в табір або на працю в Німеччину, багатьох розстрілювали. «После допроса, – показувала на допиті Є. Логинова, – офіцером гестапо мне было предложено в г. Киеве выявлять советских партизан, членов комсомола и партии, а также оставшихся в г. Киеве советско-партийных активистов и сотрудников НКВД»⁸⁴.

З свідчень О. Коваленка, що до війни працював вахтером при НКДБ УРСР: «Освободившись из плена, возвратился на прежнее место жительства в г. Киев. В середине ноября 1941 г. был арестован полицией безопасности СД как бывший работник органов НКВД и коммунист, был завербован следователем СД Новиковым, после чего из-под стражи освобожден. В середине декабря 1941 г. добровольно поступил на службу в украинскую охранную полицию Печерского района г. Киева»⁸⁵.

З протоколу допиту В. Гольдфельда: «... В первых числах января 1942 г., будучи в Киеве меня задержало «гестапо». Задержание произошло на почве подозрения, что я происхожу из евреев»⁸⁶. Из свідчень А. Цветкова: «27 марта 1943 г. я был арестован немецкими карательными органами по подозрению в связях с партизанами»⁸⁷.

«В конце января 1942 г., – свідчив колишній поліцай С. Орлов, – была организована облава в гор. Киеве на еврейском базаре. Облаву эту мы проводили с целью поимки на базаре евреев, задержание подозрительных лиц, а также лиц, не имеющих документов. Для организации облавы было выделено нас 50 человек полицейских и 100 немцев. Вооружившись винтовками, в воскресенье, с половины дня, когда на базаре собралось большое количество населения, мы, полицейские, базар оцепили, а немцы начали проверку документов. В результате проведенной облавы нами было задержано около 250 человек, из них часть была евреев. По окончании операции были задержаны русские, украинцы, которых отправили в гор. Дарницу на принудительные работы по строительству железнодорожного моста, евреи же были доставлены в немецкую комендатуру. В конвоировании этой группы евреев в комендатуру принимал участие лично я. Евреев мы сдали лично коменданту. Какая судьба этих людей, мне неизвестно»⁸⁸.

Як розповідав С. Орлов, він брав участь і в облаті по усьому місту⁸⁹: «Для этой цели был привлечен весь личный состав нашего батальона, а также немецкие военнослужащие. Перед нами была поставлена задача, проверять отдельно каждую квартиру, проверять документы у всех жителей, те лица, которые не будут иметь документов, подлежат задержанию и отправке в немецкую комендатуру. Для проведения операции каждому из нас дали по несколько домов, лично мне было выделено три дома по ул. Курневской. С оружием в руках, вместе с двумя немцами, я направился в указанные дома. В результате проверки документов у жителей, мной и немецкими солдатами было задержано четыре человека, из них 2 еврея. Задержанных мы доставили в немецкую комендатуру. Судьба этих людей мне не известна»⁹⁰. Тут С. Орлов лукавить, йому було добре відомо, що робили з заарештованими євре-

ями та особами без документів: «Примерно два раза, – свідчив він раніше, – наш батальон водил под конвоем группы евреев в Бабий Яр, где их расстреливали немцы»⁹¹.

Генерал-майор П. Шеер, що прибув до Києва у середині жовтня 1941 р., після призначення на посаду командуючого охоронною поліцією і жандармерією міста, почав боротьбу з найменшими проявами непокори. Він свідчив на допиті: «Прюцман⁹² дал мне задание сформировать германскую полицию, жандармерию и добровольные батальоны из украинцев в г. Киеве, Белая Церковь, Умани, Василькове. Он также дал мне задание повести решительную борьбу с партизанским движением, советскими патриотами, выступавшими в той или иной форме против немецкой армии и немецкой администрации на Украине»⁹³.

У місті нацисти розгорнули агентурні мережі. За свідченнями М. Пилипенка, що працював у поліції референтом – керівником групи слідчих у справах вбивств і збройних пограбувань: «В обязанности официального агента полиции или гестапо входило: производство арестов; производство облав и засад, в полиции против уголовников, а в гестапо против политических, преступников, партизан, коммунистов, евреев. Сбор агентурных сведений. Каждый официальный агент имел на связи секретных агентов, от которых они получали агентурные сведения»⁹⁴. За свідченням М. Карпінського, що працював у поліції начальником групи карного розшуку, їхня основна робота була розвідувальна, але їх часто використовували для проведення облав і інших масових операцій, що призвело до розсекречування агентів і складнощів у роботі⁹⁵.

Агентура виявляла людей, не просто незадоволених режимом окупації, але і здатних до активної протидії. Зі свідчень обвинувачуваного І. Ліліковича: «В январе 1942 г. следователем отдела «СД» Корбут я был завербован в качестве тайного агента под кличкой «Хорунжий». Находясь на связи у следователя «СД» Корбут я имел задание выявлять коммунистов, евреев и партизан»⁹⁶.

«Доверенные лица, – показував генерал-лейтенант П. Шеер, – в основном нами подбирались из числа участников добровольческих украинских батальонов и главным образом из офицерского состава этих батальонов. Кроме этого мы имели доверенных лиц среди домоуправов, дворников и другого контингента. Эти люди использовались в целях выявления появления подозрительных, с нашей точки зрения, лиц на территории домоуправления, двора и т.д.»⁹⁷.

Зі свідчень С. Коросташева, який працював в період окупації двірником по вул. Короленко, 39: «Первое задание от офицера гестапо я получил в феврале месяце 1942 г., где я должен был:

1) Выявлять коммунистов и комсомольцев среди жильцов дома № 39 по ул. Короленко и среди других жителей улицы, где только есть возможность установить таковых.

2) Выявлять, кто из жильцов дома, а также и других жителей г. Киева, до оккупации г. Киева работал в органах НКВД.

3) Следить за тем как часто и кто из посторонних лиц приходит в дом № 39, с какой целью, у кого останавливается на квартиру, среди таковых лиц выявлять партизан и лиц связанных с партизанами.

4) Выявлять кто из жильцов дома, а также других граждан настроен против немецкого оккупационного строя и проводит агитацию в пользу советской власти».⁹⁸

Існувала група, яка займалася розшуком і арештом євреїв. З показань на допиті Ф. Круля: «Состоя на службе в полиции безопасности СД г. Киева, размещавшейся по ул. Короленко, 33, я арестовывал советских граждан еврейской национальности. Это осуществлялось следующим образом. Я работал в полиции безопасности СД под непосредственным руководством немца по фамилии Кейне, который имел звание унтершарфюрер и занимал должность начальника тюрьмы и одновременно руководил выявлением граждан еврейской национальности, проживающих в г. Киеве. Примерно в июне или июле Кейне был переведен в город Белую Церковь, а вместо него стал работать обершарфюрер Гайнс Фриц. Под руководством Гайнса я работал в полиции безопасности СД до октября 1943 года, т.е. до момента изгнания немцев. В нашей группе, руководимой сначала Кейне, а потом Гейнсом⁹⁹, были сосредоточены все данные по розыску и выявлению советских граждан еврейской национальности.

Как только к нам поступали данные о том, что где-либо в г. Киеве проживает гражданин еврейской национальности, в зависимости от важности дела я ехал по этому адресу или один или же вместе Гейнсом и производили там тщательный обыск, забирали с собой арестованного и доставляли в полицию безопасности СД г. Киева... Проводил расследование по делам арестованных советских граждан устанавливал, главным образом, их еврейскую национальность. Я лично арестовывал и вместе с Гейнцем провел следствие более чем на 100 человек советских граждан еврейской национальности. О дальнейшей судьбе их мне неизвестно, но вероятнее всего эти советские граждане были расстреляны немцами... Для установления еврейской национальности ко всем задержанным мужчинам приглашался тюремный врач»¹⁰⁰.

Але, незважаючи на переслідування і найсуворіші заходи, що застосовувались до євреїв, у місті їх проживало багато. На необхіднос-

ті посилення каральних заходів щодо місцевого населення, і у тому числі євреїв, наголошувалося влітку 1942 р. на нараді керівного складу німецьких каральних органів в Україні. «В юніе 1942 г. в ставке Гимmlера, расположенной в лесу близ г. Житомир, состоялось совещание руководителей немецких карательных органов на Украине, – показував на допиті генерал-лейтенант П. Шеер, – совещание проводил лично Гимmlер, он сделал полуторачасовой доклад, в котором дал установку на массовое уничтожение советских граждан. Прений каких-либо по его докладу не допускалось, никто из присутствовавших не выступал. Доклад носил строго секретный характер, т.к. в просьбе присутствовавших расослать для руководства стенограммы доклада, было отказано...

Гимmlер дал нам указание, что для достижения этой цели необходимо: как можно больше арестовывать и уничтожать мирных советских граждан под видом борьбы с антигерманским движением. Безусловно уничтожать всех, кто в малейшей степени подозревается в борьбе против немцев или сопротивляется нашим мероприятиям. Давая такую установку, Гимmlер на совещании предупредил всех руководителей немецких карательных органов о беспрекословном выполнении его указаний и приказов. В частности он говорил, что в свое время им был дан приказ об уничтожении всего еврейского населения на оккупированной советской территории, однако, по мнению Гимmlера – этот его приказ выполнен не был. В связи с этим он приказал немедленно по прибытии на места приступить к осуществлению этого приказа. Всех евреев уничтожить немедленно, так как он не может дальше терпеть такого положения, чтобы евреи находились там же, где находятся немцы»¹⁰¹.

Після наради у Гімmlера, влітку 1942 р. П. Шеер скликав нараду керівного складу охоронною поліції і жандармерії Києва й області, на якій зажадав посилення каральних заходів щодо місцевого населення. «На этом же совещании начальникам опорных пунктов жандармерии и командирам подразделений охранной полиции, мною были даны прямые указания об уничтожении евреев. Я обязал их через своих полицейских и жандармов, а также доверенных лиц выявлять евреев, немедленно арестовывать их и передавать в СД. Этими моими указаниями и руководствовались полиция и жандармерия в своей практической работе. Знаю, что во всех случаях выявления евреев, они арестовывались. Однако назвать количество арестованных евреев не могу, т.к. специальной отчетности по этому вопросу я не требовал. Не требовал я отчетов потому, что был уверен в выполнении этого моего приказа, т.к. против евреев немцами была проведена большая пропаганда»¹⁰².

Згідно суворих наказів німецької військової влади і самі мешканці повинні були виявляти євреїв, які залишилися у місті, і доносити про них у СД. «Когда немцы оккупировали Киев и учинили зверскую расправу над еврейским населением, – показувала А. Гаврилук, що мешкала по вул. Пушкінській – я к себе на квартиру на жительство пустила одного гражданина по национальности еврея, фамилии его как я уже говорила выше, не помню, который скрывался от преследования немецких властей. Вскорости после этого ко мне на квартиру пришли два неизвестных молодых человека в гражданской одежде. Фамилии их я не знаю, но они являлись жильцами нашего дома, которые моего квартиранта, как еврея забрали и посадили в пустую квартиру нашего дома, где продержали под охраной до следующего дня, а утром меня и моего квартиранта-еврея забрали и свели в полицию, откуда меня, ни о чем не спрашивая, отпустили домой, а моего квартиранта-еврея задержали в полиции, раздели и раздетого повели на расстрел. Это я сама видела, так как некоторое время оставалась возле здания полиции»¹⁰³.

Про цей же випадок розповідає і двірник цього будинку А. Макарянська: «Дружинин разыскивал скрывающихся евреев и предавал их гестапо. Имел место случай в 1941 году, когда Дружинин на улице встретил еврея, задержал его и чтобы убедиться, что это был действительно еврей, раздевал его до гола. После этого посадил его в пустую комнату в доме № 31 по ул. Пушкинской, где он ночевал, причем, чтобы не ушел задержанный еврей, Дружинин сам лично и еще житель дома 31 Кабанец (где находится сейчас не знаю) охраняли ночь, а на следующий день сами куда-то этого еврея отвели, видимо в гестапо; при оккупантах был крайне против еврейского населения настроен, будучи связан с гестапо, предавал ему советских граждан еврейской национальности»¹⁰⁴.

Одні допомагали ховатися, інші виказували. На питання слідчого, хто ж змушував його, П. Дружинина, виказувати громадян єврейської національності, він відповів: «В это время выявляют советских граждан еврейской национальности и сдавать их немцам мне никто не поручал и делал я это совместно с вышеуказанными лицами по своей инициативе с целью, чтобы в нашем дворе не было граждан еврейской национальности»¹⁰⁵.

«От отдельных лиц и различных доносчиков заявлений на выявленных евреев поступало в СД немало, – показував на допиті Ф. Круль. – Иногда доносчики указывали в заявлениях свои фамилии и адреса, в некоторых случаях под доносами стояли лишь отдельные буквы, а то и просто донос представлял из себя анонимку. Все доносы по евреям собирались у гестаповца Гейнца»¹⁰⁶.

З показань С. Чечнєвої: «В июне 1942 г. на меня было подано заявление, что я еврейка, соседкой по кличке «Летчик», которая выехала с немцами. Узнав о том, что я дома, пришли на квартиру Румянцев¹⁰⁷ и два агента для моего ареста, но так как я из дома скрывалась, они ушли безрезультатно. На вечер пришел Румянцев и заявил моей свекрови, если дадите 30 тысяч рублей, то я буду освобождена и меня не арестуют. Моя свекровь дала ему 1000 рублей и просила, чтобы прийти тогда, когда будет дома сын Михаил. После этого Румянцев пришел утром и стал требовать деньги, а свекровь дала еще 2000 и сказала, что больше нет, и он ушел.

Впоследствии, я узнала, что приходил на квартиру знакомый Махонько, который посоветовал денег 2 тысячи дать и записать номера с тем расчетом, чтобы сообщить об этом и арестовать его за взяточничество, так и было сделано. Румянцев с деньгами был арестован и находился в гестапо. Махонько же со своей семьей был также гестапо за эту комбинацию арестован и расстрелян. Меня, мужа также гестапо арестовало, но по истечении 2,5 месяцев освободили потому, что не было доказательств, что я еврейка¹⁰⁸.

Були випадки, коли євреїв виявляли, але на заарештовували. Про один з таких випадків свідчив Ф. Круль: «В одном из доносов указывалось, что в доме по Пушкинской улице проживает еврейка, была названа ее фамилия. Дом на углу Пушкинской и Ленина. В одной из квартир на 2-м или 3-м этаже мы действительно застали женщину в возрасте около 40 лет, еврейку, которая в разговоре с нами не скрывала своей национальности. Но тут же нам заявила, что она связана с СД и работает на это немецкое учреждение. В подтверждение своей связи с СД женщина-еврейка предъявила какую-то бумажку, полученную ею от немцев. Прочитав этот документ, Гейнц не стал забирать еврейку»¹⁰⁹.

Декого вилувлювали поліцаї. Зі свідчень Н. Голови: «Я сама была свидетелем такого факта. С месяц после вступления немцев в г. Киев, в 1941 году, Полубинский, работавший в то время уже полицейским, по Фабричной улице, напротив дома № 14, вел с двумя полицейскими двоих подростков евреев. Из них одному подростку было лет 14, а второму лет 18. Тогда меньший подросток лет 14, обращаясь к Полубинскому как к полицейскому, просил их отпустить и при этом говорил: «Дяденька, не надо нас расстреливать, мы не евреи, отпустите нас, дайте нам самую тяжелую работу и мы будем работать». Несмотря на просьбу этих молодых ребят, Полубинский продолжал подталкивать их, бить и заставлял идти дальше»¹¹⁰.

Цікаво, що, незважаючи на суворе розпорядження не залучати євреїв до співробітництва, відомо декілька випадків, коли вони працю-

вали на німецькі каральні органи. З показань заступника начальника поліції безпеки і СД унтерштурмфюрера СС В. Ебелінга: «В Киевской опере Губер имел одного агента, женщину-еврейку, имя которой мне неизвестно. Когда в 1943 г., опера была разрушена от бомбы, то Губер узнавал, осталась она жива или погибла»¹¹¹.

За допомогою агентів, провокаторів німецька влада вистежувала і заарештовувала комуністів, партизан, учасників підпільної боротьби. «На основании показаний Кучеренко и планов вооруженного восстания на Украине, – показував В. Ебелінг, – которые были изъяты во время обыска на конспиративной квартире, руководители гестапо Томас и Эрлингер провели ряд карательных экспедиций по различным городам Украины, арестовав при этом 800 человек причастных к деятельности партизанского движения. Наиболее активные участники вооруженного выступления – около 50 человек, были по приказу Эрлингера расстреляны, часть была оставлена для содержания в тюрьме и значительная часть отправлена в Германию в концентрационные лагеря»¹¹².

«В марте месяце 1943 г., – свідчив В. Єгоров, який працював в оперативному відділі поліції безпеки м. Києва по вул. Короленко, 15, за завданням органів НКВС, – в политический отдел полиции безопасности поступило от гражданина Дышлоук заявление на Крицкого. В заявлении Дышлоук указывал, что Крицкий член партии и имеет брата, который при советской власти работал военным прокурором»¹¹³.

За свідченням М. Батуревич, що працювала дворником по вул. Златоустовской у будинку № 52 і мешкала там само у квартирі 12, «3 августа 1942 г. во двор приехали немцы в немецкой форме и арестовали всю семью Мазур (проживали в 19 квартире), отца – Мазур Франца, мать – Мазур Антонину, Мазур Бориса и Василия, судьба которых не известна. Всех арестованных при аресте немцы повязали и сильно избивали, а Бориса босого повели. Как ходили слухи во дворе, семью Мазуровых гестапо арестовало за партизанство, за связь с партизанами Бориса. Мне, кроме того, известно, что Мазур Борис и Василий были комсомольцами»¹¹⁴.

Усі два роки окупації м. Києва німецькими військами до Бабиному Яру регулярно прибували криті машини з Короленка, 33, з поліції безпеки та служби СД і вбивали вже не розбираючи національностей. Спершу нацисти жертви розстрілювали. Потім, починаючи з 1942 р., знищували тут же в “газзагенах-душогубках”. Тут розстріляні матроси Дніпровського загону Пінської військової флотилії. За спогадами очевидців, у сильний мороз їх, напівроздягнених, вели вулицями міста на місце страти. «Помню так же случай, – свідчила М. Луценко, – расстрела гестаповцами 40 человек моряков в противотанковом рву

за русским кладбищем. Зимой 1942 г. при сильном морозе они шли в тельняшках и трусах, босые, под усиленной охраной. Все они были расстреляны»¹¹⁵. Про розстріл моряків розповідала і Н. Ткаченко: «Мне, например, дважды приходилось наблюдать, как расстреливали матросов, которых одну группу подвезли к Бабьему Яру и там их расстреливали, а вторую группу расстреляли в противотанковом рву. Расстрелянные матросы сопротивлялись, но немцы их избивали и всячески над ними издевались»¹¹⁶.

Про розстріли моряків розповідали і жителі міста після звільнення Києва від німецьких загарбників. Доктор медичних наук, професор Н. Зюков повідомляв, що «по свидетельству очевидцев, когда зимой 1941 г. в мороз вели на расстрел матросов Днепровской флотилии, босиком, в одних тельняшках, и когда люди бросали им хлеб и папиросы, они отказывались от всего и говорили: отдайте это своим освободителям»¹¹⁷.

У Бабиному Ярі гітлерівці знищували не тільки киян. За свідченнями очевидців і німецькими документами тут загинули жителі Київської та Полтавської областей, що були заарештовані у 1941–1943 рр. як комуністи, комсомольці, партизани, підпільники, і утримувалися у київській в'язниці. Значна частина з них була розстріляна чи вбита за допомогою «душоубки», а їх тіла поховано у Бабиному Ярі. «Лично мне участвовать в массовых казнях арестованных советских граждан не приходилось, – свідчив на допиті О. Фоєнко-Хвоя, рядовий 23-го поліцейського батальйону, – но известно, что в Бабьем Яру было расстреляно большое количество советских граждан, привозимых из тюрьмы с улицы Короленко, приговоренных к смертной казни. Возили на рассвете из тюрьмы в Бабий Яр в закрытой автомашине, обычно ее называли «черный ворон». В Бабьем Яру расстреливали и трупы сжигали»¹¹⁸.

«Летом 1942 г. меня полицейские нашего села, фамилии их не помню, – свідчив мешканець с. Петрушки, Київво-Святошинського району, Київської області, І. Шимич, – заставили запрячь лошадь и везти их к дому Игната. Когда мы подъехали к его дому, то полицейские зашли в дом и через некоторое время вывели из него Игната и его жену с малолетним ребенком. Они сели на повозку и я повез их к сельской управе, где на подводу сели Ткаченко Наталия и Мороз Евдокия, которые в довоенное время являлись членами партии. Всех этих людей я отвез в Белгородскую полицию, а сам возвратился в свое село. Как я понял из разговоров полицейских, Угляренко, его жену, Ткаченко и Мороз арестовали за то, что они являлись активистами села в довоенное время. Что происходило с этими людьми в полиции, я не знаю, но

через некоторое время мне стало известно, что Угляренко Игнат попал в концлагерь «Сырец», его жену из-за ребенка отпустили домой, Ткаченко Наталью отправили на каторжные работы в Германию, а Мороз Евдокия бесследно исчезла, как говорили у нас в селе, она не вернулась из застенков Киевского гестапо, ведь до войны являлась секретарем сельсовета»¹¹⁹.

Для розстрілів залучали і добровольців із допоміжних загонів при німецькій армії. Основний склад цих загонів становили молодики, які йшли у ці формування, щоб уникнути відправки до Німеччини, і військовополонені. Їх не відправляли на фронт, а використовували для охорони військових об'єктів, на різних роботах, і в каральних акціях проти населення. Залучали їх і до розстрілів у Бабиному Ярі: «Примерно на восьмой–девятый день обучения, – показував на допиті В. Безуглий, – меня и еще четырех добровольцев лейтенант, который обучал нас военному делу, вызвал к немецкому офицеру (фамилия офицера мне неизвестна, он носил погоны такого же зеленого цвета, как и его френч, с белой окантовкой). Офицер, примерно в 2 часа дня всех нас пять добровольцев привел на окраину города Киева, к обрыву, который назывался Бабий Яр. Когда мы пришли в Бабий Яр, из землянки к нам навстречу вышло два немца, которые достали из ящика стоявшего у землянки десятизарядные полуавтоматические винтовки и дали их каждому из нас.

Затем нам приказали разместиться в окопах (глубиной около 1 метра) и сказали, чтобы мы ждали дальнейших указаний. Примерно через десять минут из-под горы вывели под конвоем, как я точно помню, пятнадцать евреев, которых остановили у обрыва в 20–25 метрах от нас. У всех евреев руки были связаны сзади, шли они молча, наклонив головы. Когда их подвели к обрыву, два немецких солдата, конвоировавшие их с автоматами, отошли к немецкой землянке. Немец, который выдавал нам винтовки, подошел к нам и приказал стрелять в евреев, но мы растерялись и от волнений не могли стрелять. После этого немец подошел и доложил нашему офицеру; последний начал на нас кричать и приказал расстрелять приведенных пятнадцать советских граждан. Мы все пятеро открыли стрельбу и расстреляли всех пятнадцать человек. Сколько человек застрелил лично я, сказать затрудняюсь, т.к. я прицелился прямо в группу и стрелял, водя ствол винтовки из стороны в сторону до тех пор, пока все пятнадцать человек не упали. Одновременно со мною стреляли другие четверо добровольцев. Когда мы начали стрелять, граждане, которых мы расстреливали, кричали: «спасите», а затем стонали и кричали, но что именно из-за стрельбы не было слышно. После расстрела указанных граждан, одни из

немцев у нас взял винтовки и мы вместе со своим офицером вернулись в военный городок. Когда мы возвращались к себе в казарму, то видели, как военнопленные, которые работали в Бабьем Яру, трупы расстрелянных обливали известкой и засыпали землей»¹²⁰.

У Бабиному Ярі розстрілювали до самого звільнення м. Києва. За свідченням І. Яновича, що мешкав по вул. Бабин Яр: «Недели за полторы перед отступлением возвращаясь с работы, я видал, как на площадке, где когда-то было стрельбище, расположенной в Бабьем Яру, стояла немецкая машина, и с площадки строчил автомат, т.е. немцы кого-то расстреливали; при вступлении Красной Армии меня спросил командир, фамилию его я не знаю, показать места расстрела; мы с ним пошли и нашли много трупов, немного присыпанных землей, которые лежат и сейчас»¹²¹.

Зі свідчень 15 листопада 1943 року А. Наконечної¹²²: «В октябре месяце немцами было предложено эвакуироваться из г. Киева, место явки центральный вокзал г. Киев. Моя дочка Дора не хотела идти на вокзал и решила идти хорониться от немцев на еврейском кладбище. На еврейском кладбище немцы их поймали в количестве 3 человек взрослых, где была в том числе и моя дочь, и двух детей возраст от 7 до 13 лет. На третий день после их расстрела к нам пришла Луценко Мария Сергеевна и сказала, что моя дочка лежит в Бабьем Яру убитая. Я тогда пошла в Бабий Яр, где узнала свою дочку и привезла ее до дому и похоронили ее на русском кладбище»¹²³.

У серпні 1943 р. коли радянські війська були вже неподалік від Києва, окупанти приступили до знищення слідів розстрілів у Бабиному Ярі. Ці роботи проводила спеціальна зондеркоманда 1005А під загальним керівництвом того ж штандартенфюрера СС П. Блобеля. Проводити роботи з відкопування і спалювання трупів примусили в'язнів Сирецького концтабору. Вони працювали у кайданах на ногах, поводитися з ними вкрай жорстоко. Жили в'язні в землянках, безпосередньо у Бабиному Ярі. 28 вересня 1943 р. в'язні склали останню піч для спалювання тіл. Вони розуміли, що споруджують її для себе і уночі в'язні однієї землянки здійснили відчайдушну спробу втечі. З 326 ув'язнених у живих залишилося тільки 18. Це були перші свідки Надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників на території м. Києва.

В перші роки після звільнення Києва Бабин Яр зовні майже не мінявся. Місцеві жителі знаходили тут обгорілі кістки, речі, золу. З початку 1950-х років територію Бабиного Яру стали замивати ґрунтом, рельєф місцевості поступово мінявся. Нині Бабиного Яру фактично не існує, його зрівняли з землею, проклали дороги і трасу метрополітену,

побудували житлові квартали, розбили парк. Тільки єдина територія – верхів'я урочища Бабин Яр у межах вулиць Дорогожицької, Мельникова, О. Теліги і Оранжерейної – залишилося майже не забудованим: місце трагедії Бабиного Яру, місце історичної пам'яті.

Примітки

¹ Державний архів Київської області (далі – ДАКО).- Ф. Р–2360. - Оп. 12. - Спр. 14. - Арк. 6.

² В більшості узагальнюючих видань з проблематики Другої світової та Великої Вітчизняної війн є згадки про події у Бабиному Яру. Див.: Дубина К. Злодеяння немцев в Києве. – М., 1945; його ж. 778 трагічних днів Києва. – К., 1945; його ж. В годы тяжелых испытаний. – К., 1962.

³ Левитас Ф. Шимановский М. Бабий Яр: Страницы трагедии. – К., 1991.

⁴ Король В.Ю., Кучер В.І., Мигрин Г.П. Без строку давності. Трагедія Бабиного Яру. – К., 1991.

⁵ Коваль М. Бабин Яр (вересень 1941- вересень 1943) // Український історичний журнал. – 1991. - № 12 С. 53 – 62.

⁶ Тваринський В. Відлуння Бабиного Яру, або в чому звинувачувались працівники Павливської психіатричної лікарні // З архівів ВУЧК – ГПУ - НКВД - КГБ. – 1994. - № 1. - С. 64 – 69.

⁷ Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы в 5 кн. - Кн. 1. – К., 2004.

⁸ Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста. - К., 2000.

⁹ Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии «О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве». – К.: Укргосиздат, 1944; Сборник Сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. - М., 1946.; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов в 7 т. / Ред. Р.А.Руденко. - М., 1958.; Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах. / Сост. А. Круглов. – К., 2002.; СС в действии: Документы о преступлениях СС. – М., Прогресс, 1968; Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 - 1944 гг.). Изд. 3-е. - М.,1985.; Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько – фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. /Кер. Кол. Упоряд. В.М. Немятий. – К., 1986.; Київський процес: Документи та матеріали / Упор. Л.М. Абраменко. – К., 1995.; Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – Київ – Львів., 2003.

¹⁰ Арад Ицхак. Холокауст. Катастрофа Европейского еврейства (1933 – 1945). Сборник статей. – Яд Ва – Шем. Иерусалим, 1990.; Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации 1941 – 1944 гг. Сборник документов и материалов. / Ред. И. Арад. – Иерусалим, 1992.

- ¹¹ Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии 29, 30 сентября 1941 г. / Сост. Ш. Спектор, М. Кипнис. – Библиотека Алия, Иерусалим, 1991.
- ¹² Die Schoah von Babij Jar: das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken / hrsg. von Erhard Roy Wiehn. – 1. Aufl. – Konstanz : Hartung – Gorre, 1991.
- ¹³ Будник Д., Капер Я. Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве, 1941 – 1943. - Konstanz, 1993.
- ¹⁴ Кузнецов А. Бабий Яр: Роман – документ // Юность. – 1966. - № 8, 9; Його ж. Бабий яр. Роман – документ. – М., 1967; Його ж. Бабий Яр: Роман – документ. – К., 1991.
- ¹⁵ Петрашевич Ю. Тіні Бабиного Яру: Нові факти і свідчення очевидців // Київ. – 1994. - № 1 – 6.
- ¹⁶ Шлаен А. Бабий Яр. – К., 1995.
- ¹⁷ Книга памяти. Бабий Яр. / Сост. И.М.Левитас. – К., 1999; Память Бабьего Яра. Воспоминания, Документы. /Авт.- сост. И. Левитас. – К., 2001. Левитас И. Неразгаданные тайны Бабьего Яра // Еврейские вести. – 1993. - № 17/18.
- ¹⁸ ГДА СБ України. - Ф. 65. - Спр. 937. - Т. 1. - Арк. 2. Тут і далі при цитуванні документів зберігається мова оригіналу. Янович Іван Степанович, 1888 р. народж., українець, робітник, мешкав по вул. Бабин Яр, 19
- ¹⁹ ГДА СБ України. - Ф. 65. - Спр.937. - Т. 1. - Арк. 3. Луценко Марія Сергіївна, 1911 р. народж., українка, освіта 4 кл., працювала робітницею на Лук'янівському кладовищі.
- ²⁰ СС в действии: Документы о преступлениях СС / Ред. М.Ю. Рогинский. – М., 1969. – С. 511.
- ²¹ Нині вул. Велика Житомирська.
- ²² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ України). - Ф. 4620. - Оп. 3. - Спр. 243-а. - Арк. 4.
- ²³ СС в действии: Документы о преступлениях СС / Ред. М.Ю. Рогинский. – М., 1969. – С. 203.
- ²⁴ На українських землях під час окупації (1941-1944 рр.) було знищено біля 1 млн. 400 тисяч євреїв. На сьогодні відомо 248 місць масового вбивства євреїв в Україні.
- ²⁵ Державний архів у м. Києві (далі – ДА у м. Києві). – Ф. Р-11. Оп. 4. - Спр. 24. - Арк. 1.
- ²⁶ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К., 2002. – С. 76–77.
- ²⁷ Блобель Пауль, 1894 р. народж., за фахом архітектор, штандартенфюрер СС, командир айнзацкоманди 4-а. У 1951 р. за вироком міжнародного трибуналу у м. Нюрнберзі П. Блобеля, як воєнного злочинця, стратили у в'язниці Ландсберг.
- ²⁸ Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И.М. Левитас. – К., 2000. – С. 83.
- ²⁹ Нині вул. Дорогожицька.
- ³⁰ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 55663. - Т. 17. - Арк. 10.
- ³¹ Нині школа № 106.

- ³² Стасюк Олег Іванович, 1911 р. народж., українець, безпартійний, за фахом слюсар, в березні 1941 р. був призваний до Червоної Армії, під Києвом потрапив у полон, знаходився у таборі військовополонених у м. Житомир і в вересні 1941 р. пішов працювати у поліцію.
- ³³ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 26304. - Арк. 15 - 16.
- ³⁴ Так в документі, певно, має місце помилка: правильно “комунальним”.
- ³⁵ ГДА СБ України. - Ф. 7. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 293.
- ³⁶ Нині вул. Шолуденко.
- ³⁷ ГДА СБ України. - Ф. 7. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 32–33.
- ³⁸ Там само. - Арк. 170.
- ³⁹ Там само. - Ф. 5. - Спр. 66434. - Арк. 27. Орлов Сергій Павлович, 1906 р. народж., уродженець м. Києва, українець, освіта 4 класи, колишній канд. у члени ВКП(б), за фахом маляр. На початку війни був призваний до Червоної Армії. Потрапив у полон під Борисполем. 3 20 листопада 1941 р. по 28 лютого 1942 р. служив у поліції, потім добровільно разом з дружиною виїхав на роботу до Німеччини.
- ⁴⁰ Там само. - Ф. 7. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 276.
- ⁴¹ ЦДАВОВУ України. - Ф. 4620. - Оп. 1. - Спр. 243. - Арк. 142.
- ⁴² ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 51313. - Т. 1. - Арк. 660.
- ⁴³ Там само. - Спр. 59316. - Арк. 29 зв. Дружинін Петро Денисович, 1919 р. народж., уродженець Чернігівської обл., росіянин, мешкав по вул. Пушкінській, 31, кв. 13. Працював агентом поліції.
- ⁴⁴ Там само. - Арк. 46.
- ⁴⁵ Там само. - Арк. 47зв.–48.
- ⁴⁶ Там само. - Спр. 39451. - Арк. 16. Олексієнко Іван Михайлович, 1908 р. народж., українець, уродженець Богуславського р-ну, мешкав у м. Києві, працював у поліції.
- ⁴⁷ Там само. - Ф. 6. - Спр. 69869 ФП. - Т. 2. - Арк. 141зв.
- ⁴⁸ ГДА СБ України. Ф. 5. - Спр. 70125 ФП. - Арк. 156–156зв. Шумило Наталя Іванівна, працювала у Дарниці перекладачкою бюро перепусток, після того перекладачкою на біржі праці.
- ⁴⁹ Там само. - Ф. 7. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 75 – 79. Пронічева Діна МIRONІВНА, 1911 р. народж., єврейка, артистка київського театру ляльок, врятувалась з Бабиного Яру. Виступала як свідок на Київському процесі 1946 р., на процесі у м. Дармштадті у 1967 р.
- ⁵⁰ Там само. - Арк. 61–63. Книш Олена Юхимівна, 1914 р. народж., єврейка, втікла з маленькою донькою з Бабиного Яру, увесь період окупації перебувала у знайомих у м. Києві та Київській обл.
- ⁵¹ Там само. - Арк. 231–234. Екель Яків Петрович, 1923 р. народж., єврей, 29 вересня 1941 р. разом з батьком втік з Бабиного Яру, у січні 1942 р. перейшов лінію фронту і був призваний до Червоної Армії.
- ⁵² Бродський Ісаак Мойсейович, 1915 р. народж., єврей, з початком війни був призваний до Червоної Армії, під м. Києвом потрапив у полон, втік, прийшов до Києву і переховувався. У січні 1943 р. був заарештований як єврей і направлений до Сирецького концтабору. У серпні–вересні 1943 р. брав участь у спа-

ленні трупів у Бабиному Ярі, 29 вересня 1943 р. втік з Бабиного Яру. У 1944 р. загинув на фронті.

⁵³ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 46839. - Арк. 114.

⁵⁴ ГДА СБ України. - Ф. 7. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 173.

⁵⁵ Пронічеви Ліда, 3,5 років, і Володимир, 1,5 років, потрапили до дитячого будинку після смерті бабусі Пронічевої Катерини Антонівни. Володимир Пронічев був записаний як Віталій Неізнаний і лише 1946 року Д.М. Пронічева знайшла його.

⁵⁶ ЦДАВОВУ України. - Ф. 4620. - Оп. 3. - Спр. 243-а. - Арк. 14.

⁵⁷ Ебергард (Еберхард) Курт, 1874 р. народж., генерал-майор, у 1941–1942 рр. військовий комендант м. Києва, у 1947 р. скінчив життя самогубством.

⁵⁸ Центральна Державна науково-довідкова бібліотека № 2704 сг.

⁵⁹ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 69390 ФП. - Арк. 350. Орлик – Конкель Анастолій Костянтинович, 1900 р. народж., білоемігрант, в 1941 - 1942 рр. обіймав посаду коменданта української поліції м. Києва. З травня 1942 р. працював у германським військово-політичним розвідоргані ОКВ, а у вересні 1943 р. виїхав до Варшави, де служив в українському оперативно-розвідувального відділі «Зондерштаб».

⁶⁰ Чернякова Ярина Петрівна, 1914 р. народж., українка, працювала квіткаркою у господарстві Лук'янівського кладовища. Мешкала по вул. Лагерній (нині Дорогожицька), 7.

⁶¹ Нині вул. О. Теліги.

⁶² Так у тексті. Насправді того часу, як і зараз, вулиця носила назву «Вул. Мельникова».

⁶³ ГДА СБ України. - Ф. 7. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 243.

⁶⁴ Логінова Єлизавета Василівна, 1923 р. народж., росіянка, освіта 8 класів, комсомолка, була зв'язковою секретаря підпільного обкому і міському ЛКСМУ О. Кучеренко, стала зрадницею. Перебувала у Сирецькому концтаборі з 21 жовтня 1942 р. по 22 вересня 1943 р., була старшою жіночого відділення концтабору, виділялась особливою жорстокістю. За сукупністю злочинів Військовим Трибуналом 1943 року засуджена до 25 років позбавлення волі у таборі суворого режиму.

⁶⁵ Деякі категорії військовополонених звільнялися німецькою адміністрацією з таборів. У циркулярі верховного головнокомандувача вермахту від 10 жовтня 1941 р. регламентувався порядок звільнення з таборів полонених фольксдойче, українців, білорусів, литовців, латишів, естонців. В цьому документі говориться, що ця акція має дві мети: використання їх на роботах в окупованих областях та вивільнення площ для нових надходжень. Не підлягали звільненню кадрові військовослужбовці, комісарі, політруки, євреї.

⁶⁶ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 39051. - Арк. 146 зв., 153. Н. Сизоненко та П.Т. Бердник 25 жовтня залишили м. Київ і їм вдалося перейти лінію фронту.

⁶⁷ Київський процес – відкритий судовий процес на 15 воєнними злочинцями, який проходив у м. Києві у Будинку офіцерів Радянської Армії з 17 по 18 січня 1946 р.

⁶⁸ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 55663. - Т. 17. - Арк. 11.

⁶⁹ ГДА СБ України. - Ф. 6. - Спр. 69390 ФП. - Арк. 52–52зв. Фокін Микола Федорович, 1912 р. народж., українець, безпартійний, освіта неповна вища – 3 курси Київського машинобудівного інституту. З 1936 р. по вересень 1941 р. працював майстром теплової лабораторії на Київській ТЕЦ. Ухилився від служби у Червоній Армії. Працював в українській поліції, потім у Політехнічному інституті, на електростанції у м. Житомері, втік з німцями спочатку до м. Кракова, згодом до Німеччини. У 1945 р. повернувся до м. Києва. За вироком Військового Трибуналу військ МВС Київської обл. у м. Києві 17 квітня 1946 р. був засуджений терміном на 20 років, з поразкою у правах на 5 років. Звільнений у 1955 р.

⁷⁰ Там само. - Ф. 5. - Спр. 59316. - Арк. 41.

⁷¹ Там само. - Ф. 5. - Спр. 55663. - Т. 20. - Арк. 90–91.

⁷² Душогубка – неофіційна назва спеціально пристосованого автомобіля-фургона для знищення людей у герметично зачиненому кузові шляхом отруєння чадним газом, який утворюється в результаті роботи двигуна внутрішнього згорання. Офіційна назва – «вантажівка Z» (від слова «зондер»-спеціальний) або «газваген».

⁷³ ГДА СБ України. – Ф. 5. - Спр. 55663. - Т. 20. - Арк. 92.

⁷⁴ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 55663. - Т. 16. - Арк. 52.

⁷⁵ Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями. Сб. матер. в 7 т. / Ред. Р.А.Руденко. – М., 1958. – Т. 3. – С. 515.

⁷⁶ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 55663. - Т. 1. - Арк. 60. Шеєр Пауль, 1899 р. народж. Закінчив гімназію і військове училище. Служив у поліції з 1921 р. Член НСДАП з 1933 р. З середини жовтня 1941 р. по березень 1943 р. обіймав посаду начальника охоронної поліції і жандармерії м. Києва і області. З 1943 р. – генерал-лейтенант. За вироком Військового Трибуналу Київського Військового Округу від 28 січня 1946 р. засуджений до повіщення. Вирок виконано у лютому 1946 р.

⁷⁷ Тут і далі в документі помилка у написанні прізвища, правильно: Губерт. Губерт Якуб, унтерштурмфюрер СС, заступник начальника поліції безпеки і служби безпеки м. Києва, опікувався виявленням і ліквідацією комуністичного підпілля, партизан.

⁷⁸ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 39651. - Арк. 182–183. Ебелінг Вальтер, 1904 р. народж., член НСДАП з 1933 р., унтерштурмфюрер СС, працював комісаром кримінальної поліції м. Берліну. З 1941 по серпень 1942 р. – комісар поліції у м. Лейпцизі, у серпні–вересні 1942 р. – заступник начальника охорони штаб-квартири Гітлера і Геринга у місті Калінівка Вінницької обл. З кінця вересня по жовтень 1942 р. був начальником охорони ставки Гітлера у с. Стадниця. З жовтня 1942 р. по жовтень 1943 р. працював в м. Києві заступником начальника поліції безпеки міста. Заарештований 12 листопада 1945 р. оперсектором Радянської Військової адміністрації м. Берліну, перебуваючи під слідством, помер. В деяких опублікованих документах прізвище читається як Евелінг, це, певно, помилка, адже в протоколах допиту прізвище пишеться як Ебелінг.

⁷⁹ Ерлінгер Ерїх оберштурмбанфюрер СС начальник поліції безпеки і служби безпеки м. Києва.

- ⁸⁰ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 53528. – Т. 3. – Арк. 300.
- ⁸¹ Зазначені події перебували на початку червня 1942 р.
- ⁸² Томас Макс, обергрупенфюрер СС і генерал-лейтенант поліції, головнокомандуючий поліції безпеки і служби безпеки в Україні.
- ⁸³ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 55663. – Т. 6. – Арк. 5.
- ⁸⁴ Там само. – Ф. 5. – Спр. 39051. – Арк. 180. Допит проводився 29 вересня 1941 р.
- ⁸⁵ Там само. – Ф. 5. – Спр. 37243. – Арк. 1. Коваленко Олександр Іванович, 1911 р. народж., українець, освіта 5 кл., член ВКП(б), до війни працював вахтером при НКДБ УРСР, у вересні 1941 р. у с. Борщі, Бориспільського р-ну, Київської обл. потрапив в оточення і здався у полон німцям, потім служив у поліції.
- ⁸⁶ Там само. – Ф. 5. – Спр. 68032 ФП. – Арк. 48. Гольдфельд Владислав Олексійович, 1921 р. народж., росіянин, освіта 8 кл. і ФЗУ, у Червоній Армії служив з 6 травня по 10 жовтня 1941 р., потрапив у полон, повернувся до м. Києва 16 грудня 1941 р. і до літа 1942 р. працював на заводі «Ленкузня». Влітку 1942 р. увійшов у зв'язок з німецькими розвідорганами. У січні 1943 р. його перекинули в тилу Червоної Армії, де був затриманий. Страчений за вироком Військового Трибуналу.
- ⁸⁷ Там само. – Ф. 5. – Спр. 68392 ФП. – Арк. 44. Цветков Олександр Дмитрович, 1925 р. народж., росіянин, член ВЛКСМ, освіта середня, з осені 1941 р. до 27 березня 1943 р. працював охоронцем у бактеріологічному інституті, у березні 1943 р. був поміщений у Сирецький концтабір, а у жовтні 1943 р. був відправлений до Німеччини, дорогою утік.
- ⁸⁸ Там само. – Ф. 5. – Спр. 66434. – Арк. 41.
- ⁸⁹ Облава, про яку розповідає С. Орлов, відбувалася в кінці січня 1942 р.
- ⁹⁰ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 66434. – Арк. 42.
- ⁹¹ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 66434. – Арк. 21.
- ⁹² Прюцман Ганс Адольф, обергрупенфюрер СС і генерал поліції, – головнокомандуючий силами СС, охоронної поліції, жандармерії і СД в Україні. Наприкінці війни був призначений керівником створеної за ініціативою Гімmlера і Гебельса підпільної терористичної організації «Вервольф» («Перевертень»).
- ⁹³ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 55663. – Т. 1. – Арк. 5.
- ⁹⁴ Там само. – Спр. 58819. – Арк. 56.
- ⁹⁵ Там само. – Арк. 59зв.
- ⁹⁶ Там само. – Спр. 39255. – Арк. 25. Лілікович Іван Іванович, 1903 р. народж., українець, безпартійний, освіта 6 кл., до війни працював старшим інспектором відділу НКВС Південно-Західної залізниці.
- ⁹⁷ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 55663. – Т. 1. – Арк. 14.
- ⁹⁸ Там само. – Ф. 6. – Спр. 6890 ФП. – Арк. 17 зв. Коросташев Степан Якович, 1912 р. народж., українець, безпартійний, освіта 5 кл., за фахом – слюсар. На початку війни був призваний до лав Червоної Армії, потрапив у полон, був звільнений як українець і повернувся до Києва, з грудня 1941 р. до листопада 1943 р. працював двірником на вул. Короленка, 39.
- ⁹⁹ Тут і далі в документі помилка у написанні прізвища, правильно Гайнс.
- ¹⁰⁰ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 39664. – Арк. 23–25, 60, 87. Круль Федір (Фрідріх) Вільгельмович, 1916 р. народж., німець, громадянин СРСР, освіта 5 кл. У серпні 1941 р. був призваний до лав Червоної Армії, у вересні 1941 р.

потрапив у полон у м. Гребінка, Полтавської обл. У таборі військовополонених оголосив про свою німецьку національність і був звільнений. По звільненні прибув до м. Києва. З березня 1942 р. по вересень 1943 р. служив у поліції безпеки і СД у м. Києві, з січня по червень 1944 р. – у поліції безпеки і СД у м. Рівне, а з липня 1944 р. по квітень 1945 р. – рядовим військ СС, брав участь у боях проти Червоної Армії. 2 травня 1945 р. взятий у полон у м. Берліні, як рядовий діючої армії військ СС. Військовим трибуналом Київського військового округу 24 листопада 1950 р., на підставі ст. 54, 1-6 КК УРСР засуджений до розстрілу.

¹⁰¹ Там само. - Ф.5. - Спр. 55663. - Т. 1. - Арк. 17–18, 20–21.

¹⁰² ГДА СБ України. - Ф.5. - Спр. 55663. - Т. 1. - Арк. 61–62.

¹⁰³ Там само. - Ф.5. - Спр. 59316. - Арк. 49–49зв. Гаврилук Аксенія Григорівна, 1881 р. народж., українка, неписьменна, мешкала по вул. Пушкінській, 31, кв. 4, робітниця. Про свого квартиранта пам'ятала тільки те, що до війни він працював касиром у поліклініці по вул. Пушкінській, 22.

¹⁰⁴ Там само. - Арк. 39. Макаринська Агафія Йосипівна, 1897 р. народж., білоруска, малописьменна, мешкала по вул. Пушкінській, 31, кв. 19, працювала двірником.

¹⁰⁵ Там само. - Арк. 62.

¹⁰⁶ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 39664. - Арк. 86–87.

¹⁰⁷ Румянцев Микола Олександрович, 1921 р. народж., росіянин, освіта 8 кл. 1942 року добровільно зголосився на службу до поліції, наприкінці 1942 р. був заарештований за хабар. Був агентом у Сирецькому концтаборі. За сукупністю злочинів Військовим трибуналом Київського Військового округу засуджений до 10 років позбавлення волі.

¹⁰⁸ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 26569. - Арк. 102–102 зв. Чечнева Софія Давидівна, 1908 р. народж, єврейка, освіта 3 кл., мешкала по вул. Оболонській, 17, кв. 1.

¹⁰⁹ Там само. - Спр. 39664. - Арк. 89.

¹¹⁰ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 56328. - Арк. 32 об. Полубинський Валентин Георгійович, 1911 р. народж., росіянин, освіта 3 кл., до війни працював слюсарем. З жовтня 1941 р. по листопад 1943 р. працював у поліції.

¹¹¹ Там само. - Т. 3. - Арк. 300.

¹¹² Там само. - Спр. 39651. - Арк. 190. Відправка у концентраційні табори в Німеччину означала, що ці люди підлягали знищенню, згідно наказу «Морок і туман». Під цією умовною назвою була видана 7 грудня 1941 року директива, згідно з якою всі особи, які виступали проти фашистських загарбників, якщо вони не підлягали страті на місці, вивозилися таємно у Німеччину і там зникали безвісті.

¹¹³ Там само. - Спр. 60017. - Арк. 128 зв. Політичний відділ було організовано у березні 1943 р. Займався арештами членів ВКП(б), очолював відділ В.Р. Целованський, колишній білогвардієць.

¹¹⁴ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 58819. - Арк. 79.

¹¹⁵ Там само. - Ф. 7. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 162–163.

¹¹⁶ Там само. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 173.

¹¹⁷ ЦДАВОВУ України. - Ф. 4620. - Оп. 3. - Спр. 243-а. - Арк. 90–91.

¹¹⁸ ГДА СБ України. - Ф.5. - Спр. 66276. - Арк. 27.

¹¹⁹ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 68392 ФП. - Арк. 215.

¹²⁰ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 64009. - Т. 1. - Арк. 136зв.–137. Безуглий Володимир Семенович, 1926 р. народж., українець, освіта 5 класів. З метою уникнути відправки до Німеччини у липні 1943 р. добровільно зголосився до німецької армії. Розстріл, про який розповідає В.С. Безуглий відбувався, мабуть, у серпні–вересні 1943 р.

¹²¹ Там само. - Ф. 65. - Спр. 937. - Т. 1. - Арк. 2зв..

¹²² Наконечна Ганна Михайлівна, 1896 р. народж., українка, вдова, працює сторожем, мешкає по вул. Мельникова, 96 кв.1.

¹²³ Там само. - Ф. 65. - Спр. 937. - Т. 1. - Арк. 8 зв. Наконечну Д.С., Луценко А.С. (сестра М.С.Луценко) та її двох дітей було вбито 3–4 листопада 1943 г.